

Հ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բեկնածու, հեղադեմ)

ՀԱՂԲԱՏԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՇԵՏ ԿԱՊՎԱԾ՝ ՀԱՂԲԱՏ ԳՅՈՒՂԻ ՍՅՈՒՍ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ*

Բ. ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱ-ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Ս. Նշան եկեղեցի.— Վանքի գլխավոր, կաթողիկոս եկեղեցին է և գտնվում է հուշարձանների գլխավոր խմբի կենտրոնում: Պատմական աղբյուրներում սրա կառուցումը վերագրվում է հայոց Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի կին Խոսրովանույշ թագուհուն: Սամվել Անեցի պատմիչը նրա կառուցման ժամանակը ցույց է տալիս 967 թվականը, ասելով. «Ի ՆժՁ թվին Հայոց շինեցաւ Հաղբատ²⁷», իսկ Մինաս Համթեցին հիշում է 961 թվականը. «Աշոտ հինգերորդ՝ որդի Սմբատայ որ Ողորմածն կոչեցաւ... իշխեաց ամս Կէ... Թագուհին սորա շինեաց զՀաղբատ և Սանահին հռչակաւոր վանորայսն ի թվին ԴժԺ²⁸»:

Ս. Նշան եկեղեցու կառուցման մասին, բացի պատմական աղբյուրների վերը մեջ բերված տեղեկություններից, եկեղեցու հյուսիսային պատի կենտրոնական մասի լուսամուտի շրջանակի վրա պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը.

«Ի Նժ Թվակ. Սիմեոն հայր եւ Տիրանուն երեց շինեցաք եկեղեցիս փրկութեան Սիմբատա եւ Գուրգենա»:

Ստեփանոս Տարոնացի պատմիչը նույնպես տեղեկացնում է, որ Հաղբատ և Սանահ

հին վանքերը, այսինքն նրանց գլխավոր եկեղեցիները՝ Ս. Նշանը և Ամենափրկիչը կառուցվել են համապատասխանաբար Սիմեոն և Հովհաննես առաջնորդների ժամանակ.

«Յաւուրս սորա (Աշոտ Ողորմած թագավորի— Հ. Ե.) շինեցան կրօնաւորանոցք... որոց երկոցունց տեղեացն անուանք Հաղբատ և Սանահին, հանդէպ միմեանց...: Եւ առաջնորդ Սանահին՝ Յովհաննէս գիտնական այրն Աստուծոյ, իսկ Հաղբատայ՝ Սիմէոն ճգնազգեաց ծառան Քրիստոսի²⁹»:

Ինչպես տեսնում ենք, Ս. Նշան եկեղեցու կառուցման ժամանակի վերաբերյալ պատմական և վիճաբանական աղբյուրների տեղեկությունները հակասում են միմյանց: Սակայն ուշադիր կերպով համադրելով այդ բոլոր տեղեկությունները, կարելի է հավաստի համարել, որ եկեղեցու կառուցումը պետք է սկսված լինի 967 թվականին, ինչպես մատնացույց է անում Սամվել Անեցի պատմիչը, և ավարտված լինի 991 թվականին՝ Սիմեոնի առաջնորդության ժամանակ, համաձայն արձանագրության:

Մինաս Համթեցու կողմից եկեղեցու կառուցումը 961 թվականին վերագրելը, մեր կարծիքով, հավանական ու համոզիչ չէ, մանավանդ, որ նա Աշոտ Ողորմածին, որն ըստ

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1960 թվականի Թ-ից:

27 Սամվել Անեցի, էջ 100.

28 Մինաս վարդապետի Համթեցույ, «Ազգաբանուրիւն Հայոց», Վաղարշապատ, 1870 թ., էջ 33.

29 Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ, էջ 15.

կարգի հայոց թագավորների երրորդն է, համարում է հինգերորդ Աշոտը:

Բացի դրանից, պատմական աղբյուրների վկայությամբ Ս. Նշան եկեղեցին կառուցել է խոսրովանույշ թագուհին, մինչդեռ, ինչպես պարզվեց նրա վրա փորագրված արձանագրությունից, եկեղեցու կառուցումը ավարտված պետք է լինի 991 թվականին, այն ժամանակ, երբ արդեն վախճանված էր խոսրովանույշ թագուհին, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է Վարդան Բարձրբերդցին:

«Եւ բարեպարիշտ կողն իւր՝ խոսրովանույշ, շինէ զփառազարդ սուրբ Ուփտն Սանահին և Հաղբատ, Հանգեան ի Քրիստոս ի շորս հարիւր քսան և եօթն թուին (978)³⁰»:

Դրանից էլ հետևում է, որ խոսրովանույշ թագուհին մահանում է Եկեղեցու շինարարությունը դեռ չավարտած և, որ նրա մահից հետո կառուցումը շարունակում և ավարտում են նրանց որդիները՝ Սմբատը և Գուրգենը:

Որ Ս. Նշան եկեղեցու կառուցումն ավարտվել է Սիմեոնի առաջնորդության ժամանակ և շինարարության վերակացու է եղել Ատոմը, այդ մասին վկայում է նաև մեծ գավթի ներսում, Ս. Նշան եկեղեցու արևմտյան պատին կից կանգնեցրած նույն Ատոմի մահարձանի վրա փորագրված հետևյալ տապանագրությունը:

«ՆԾԳ թուին (1004), ի Հայրուքեան Սիմեոնի, ես Ատոմ վերակացու եկեղեցւոյս կանգնեցի զխաչս՝ ինձ աղաւթս առաւէ՛ք»:

Սիմեոնի, որպես Հաղբատի վանքի առաջնորդի՝ մասին, հիշատակվում է նաև Ս. Սիոն եկեղեցուն կից 1005 թվականին կանգնեցրած մի մահարձանի տապանագրության և վանքի զանգակատան արևելյան կողմում 997 թվականին կանգնեցրած մի այլ մահարձանի տապանագրության մեջ, որոնք մեջ են բերված սույն հոդվածի համապատասխան տեղում:

Ս. Նշան եկեղեցին գմբեթավոր, ընդարձակ մի կառուցվածք է, որի հատակագիծը արտաքուստ երկարածիզ ուղիղ քառանկյունի է, իսկ ներսից, շնորհիվ անկյուններում տեղադրած խորանների, դարձել է խաչաձև՝ ուղղանկյուն խաչթևերով: Խաչթևերի միացման անկյուններից ձգվող որմասյունները միանալով կամարներով, իրենց վրա են կրում ամբողջապես վերակառուցված գրմբեթը՝ ցածրանիստ, կլոր թմբուկով և բուք վեղարով, որը հիմքին փոխանցվում է առաջաստների միջոցով: Հիշյալ որմասյուններին կից հետագայում, վերանորոգման նպատա-

կով, ավելացված են նոր կիսասյուններ, որոնց բները գլանաձև են, համանման խարիսխներով ու խոյակներով: Վերջիններս զարդարված են տարբեր ձևերի գեղեցիկ քանդակներով:

Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր լայն աբսիդ՝ բարձր և մասամբ դուրս շեշտված բեմով, ուր բարձրանում են այդ դուրս շեշտված մասի ծայրերում եղած հնգաստիճան քարյա սանդուղքներով: Արևելյան անկյունների խորանները աբսիդի երկու կողմերում են, որոնց մուտքերը բացվում են աբսիդի մեջ՝ բեմի վրայից: Հյուսիսային խորանի արևմտյան պատը հետագայում քանդել են և նոր մուտք բացել: Արևմտյան անկյունների խորանները կրկնահարկ են՝ վերի հարկի խորանները սրահաձև են՝ առջևի կողմից ընդհանուր կամարակապ բացվածքով: Ստորին հարկի խորանների մուտքերը բացվում են եկեղեցու արևմտյան խաչթևի մեջ՝ իրար դիմաց:

Պատերը ներսից ծեփված են եղել, որը մեծ մասամբ թափված է. պահպանվել են աբսիդի և հարավային պատերի վրայի որոշ մասերը, որոնց վրա նկատելի են որմանկարների մնացորդներ՝ զարդանկարների և

սրբապատկեր դիմանկարների ձևով: Առանձնապես հետաքրքիր է հարավային պատի վրա եղած Աղբուղայի մեծադիր և ամբողջական դիմանկարը:

Արտաբուստ, յուրաքանչյուր պատի մեջ կան երկուական եռանկյունաձև մեծ ու խոր խորշեր՝ կամարակալ գազաթններով, որոնք զարդարված են ծաղկահյուս, ծոպավոր, գեղեցիկ և նուրբ մշակված քանդակներով:

Արևելյան պատի մեջ, ճակատամասում, ագուցված է եկեղեցին կառուցող Սմբատ և Գուրգեն խորանների ամբողջական բարձրաքանդակը՝ եկեղեցու կաղապարը ձևերին բռնած:

Եկեղեցու շքամուտքը արևմտյան կողմից է, որը բացվում է մեծ գավթի մեջ. մի ուրիշ մեծ մուտք էլ բացվում է հյուսիսային կողմից՝ այդ կողմի սրահի մեջ: Երկու մուտքերն էլ ունեն կիսակլոր ճակատակալ մեծ քարեր, իսկ կողերից խմբավոր գլանաձև սյուներից կազմված շրջանակ, որոնք միանալով կամարներով, եղբրում են մուտքերի ճակատակալ քարերը:

Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՇԲԱՄՈՒՏՔԸ

Յուրաքանչյուր պատի կենտրոնական մասից բացվում է մեկական երկար ու նեղ, կամարակալ գազաթով լուսամուտ, որոնք բոլորն էլ գեղեցկազարդ շրջանակով են: Նույնաձև, համեմատաբար փոքր մեկական լուսամուտներ էլ բացվում են արևելյան պատից՝ խորանների մեջ և հարավային ու հյուսիսային պատերից՝ այդ կողմերի խորանների մեջ: Չորս հատ լուսամուտներ էլ

բացվում են գմբեթի թմբուկի մեջ՝ աշխարհագրական շորս գլխավոր կողմերից, համաչափ ձևով դասավորված:

Եկեղեցին ամբողջությամբ կառուցված է կապտավուն բազալտի սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով մածուցված. սալահատակված է նույն բազալտ քարով. տանիքը և գմբեթի վեղարը պատած են կարմրագույն ամուր հանքաքարի սալաքարերով:

Նկատելի են մի շարք վերանորոգումների հետքեր. գմբեթը քանդվել է երկրաշարժից, որը վերականգնել է Հոնավարի որդի Մուկ իշխանը 1016 թվականին. այդ մասին արձանագրությունը փորագրված է նույն եկեղեցու հյուսիսային մուտքի կամարի վրա, որը հետևյալն է.

«Ի թուին ՆԿԵ. Ես Մուկն որդի Հանաւարայ, շնորհիւն Աստուծոյ նոր նորոգեցի գտուր կաթուղիկէս, որ անբեալ ի սաստիկ շարժմանէ. եւ ետու գագարակ իմ՝ գանձով գնած վասն փրկութեան հոգոյ իմոյ եւ մեղացս թողութեան, եւ պարտին ինձ յամենայն տարի գվարդալառին պատարագել անխափան. որ պակասացնել ջանայ նգովս առցէ յԱստուծոյ»:

Մի ուրիշ արձանագրության համաձայն, որը փորագրված է նույն եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա նշված մուտքի արևմտյան կողմում և որը մեջ ենք բերում ստորև, եկեղեցու հարավային որմասյունները միացնող կամարը վերանորոգում է քաղաքացի խոջա Բեյբութը 1651 թվականին՝ առնչեցի նավասարդ վարպետի ձեռքով:

«Ի թուին Հայոց ՌՃ. Ես քաղաքացի խոջայ ԲԵՅԲՈՒՄ, Սուրբ Նշանիս հարաւային կամարն վեր էր բնկել՝ շինել տվի՝ յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց և կողակցին իմոյ: Ամէն: Շինեցաւ յառաջնորդութեան Աւետիս արքեպիսկոպոսին, ձեռամբ Առնշեցի Նաւասարդին»:

Գրատան մուտքի առջևում եղած՝ Ազիզ մահտեսու գերեզմանի տապանագրությունից իմացվում է, որ եկեղեցին վերանորոգել է նաև Ազիզ մահտեսին 1655 թվականին. «Այս է տապան Ազիզ մահտեսուն, որ եղև պատեալ սուրբ եկեղեցոյ վերստին նորոգման. ի թուին ՌՃԴ»:

Այնուհետև վերանորոգում է վանքի առաջնորդ Ավետիս արքեպիսկոպոսը (հավանաբար տանիքը) 1677 թվականին:

Ս. Նշան եկեղեցու բեմի փայտյա գեղեցիկ խաչկալը շինել է տալիս Սալամենց Պապոն 1655 թվականին, ինչպես այդ ցույց է տալիս եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա փորագրված հետևյալ արձանագրությունը.

«Ի թուին ՌՃԴ. ես Սալամանգ Պապոյն շինեցի Սուրբ Նշանիս խաչկայն յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց՝ հաւրն իմոյ Բերային, մայրն իմոյ Շահանդուխտին, եւ կողակցին իմոյ Խամփանին, եղբաւրն իմոյ եւ որդւոց իմոց»:

Ս. Նշան եկեղեցին իր ժամանակին զարդարված է եղել նվիրաբերած բազմաթիւ քանկարժեք ու գեղեցիկ սպասներով և այլ զարդերով: Դրանցից, որպէս արվեստի խիստ հետաքրքիր ու արժեքավոր գործ, առավել աչքի է ընկել եկեղեցու սեղանի վարագոյրը, որը, ինչպէս տեղեկացնում է Կիրակոս Գանձակեցին, այժի փափուկ մազից գործել է Հաթերքի Վախթանգ իշխանի կին Արզու խաթունը՝ իր դստերի օգնութեամբ, զարդարելով այն սրբապատկերներով ու ծաղկեկարներով³¹:

2. Գավիթ.— Գտնվում է Ս. Նշան եկեղեցու արևելյան կողմում՝ նրան կից: Սկզբնական շէնքը կառուցում է Կյուրիկե Բ արքայի դուստր Մարիամը իր քրոջ՝ Ռուսուգանի մասնակցութեամբ 1181 թվականին, որպէս իրենց տոհմի գերեզմանատեղի, ինչպէս այդ մասին վկայում է գավթի հյուսիսային խաչթևում փորագրված հետևյալ արձանագրութեւնը:

«Շնորհին Աստուծոյ ես Մարիամ դուստր Կիրիկէի արքային, հանդերձ Ռուսուգնայի շինեցի զգավթս եւ ծածկեցի իմ արդեամբս, տափ այգի, հատի զնորտութիւն... Մառգարդարին մեզ պատարագ լիցի. թուիս Ո՛հ»:

Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը, խոսելով Հաղբատի վանքի առաջնորդների հաջորդականութեան և նրանց կատարած աշխատանքների մասին, հաղորդում է, որ Հովհաննես Կաթողիկոս Խաչենացին քանդում է Մարիամի կառուցած գավթի շէնքը, թողնելով նրա այն մասը, ուր ամփոփված էին Կյուրիկյանների մարմինները և կառուցում ներկայիս շէնքը 1201 թվականին:

«Եւ լետ նորա (Գրիգորիսից— Հ. Ե.) Յոհանէս, այր հեղ և առաքինի, ազգական իշխանացն Խաչենոյ: Սա քակեաց զգավթն փոքրագոյն, որ ի դուռն Կաթողիկէին Հաղբատայ, և շինեաց մեծ և գեղեցիկ շինուած, որ զարմացուցանէ զտեսողսն հիացմամբ»³²:

Գավթի կառուցման մասին, բացի Գանձակեցու վերը մեջ բերված վկայութիւնից, Ամենափրկիչ խաչարձանի վրա պահպանվել է նաև հետևյալ արձանագրութիւնը, որը մեջ ենք բերում կրճատված:

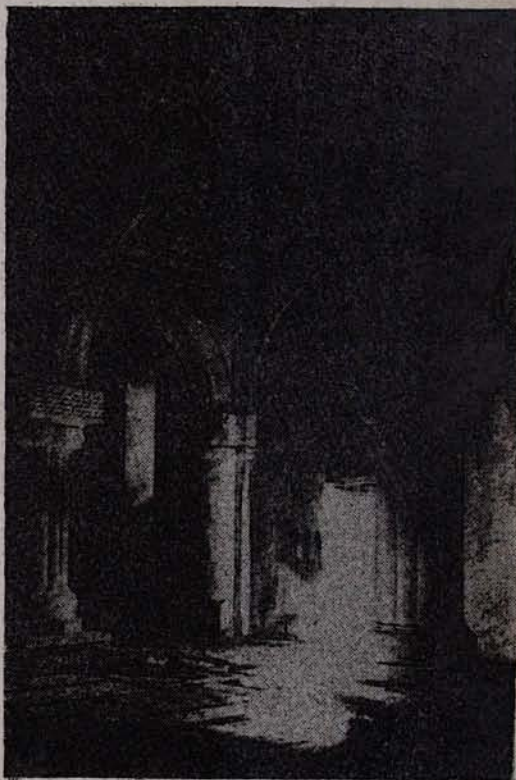
«Շնորհաւ Սուրբ Երոզդութեան և ողորմութեամբ Սուրբ Նշանիս, ես Տէր Յովհաննէս»:

Ընս նուստ ծառայս ծառայիցն Աստուծոյ. շինեցի զգավթս, զգրատունս եւ զսրահս նորին...»:

Գավթի կառուցմանը մասնակցել է նաև Պոպուաճը, ինչպէս այդ երևում է գավթի վրա փորագրված հետևյալ արձանագրութիւնից:

«Յանուն Աստուծոյ ես Պոպուան՝ եղբայր Տէր Յովհաննէսի, ետու ճկ դանեկան ի շինութիւն ժամատան, եւ ինձ պարտին ի տաւումն Ե պատարագ. ով խափանէ իմ մեղացս եւ իմ ազգի մեղացն պարտական է առաջի Աստուծոյ»:

Ճարտարապետական և արվեստի այդ շքնաղ կոթողը մի ընդարձակ կառուցվածք է, խաչաձև հատակագծով՝ անհամաչափ, ուղղանկյուն խաչքներով: Արևմտյան խաչքնում տեղադրված երկու ամբողջական քարե սյուները և խաչքների միացման անկյուններից ու Ս. Նշան եկեղեցու արևմտյան պատին կից ձգվող երկու կիսասյուները միանալով խաչաձևվող կամարներով, կազմում են թաղակապ ծածկը՝ կենտրոնում քառակուսի բացվածք ունեցող փակ զմբեթային մասով:

³¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 204.

³² Նույն տեղում, էջ 92.

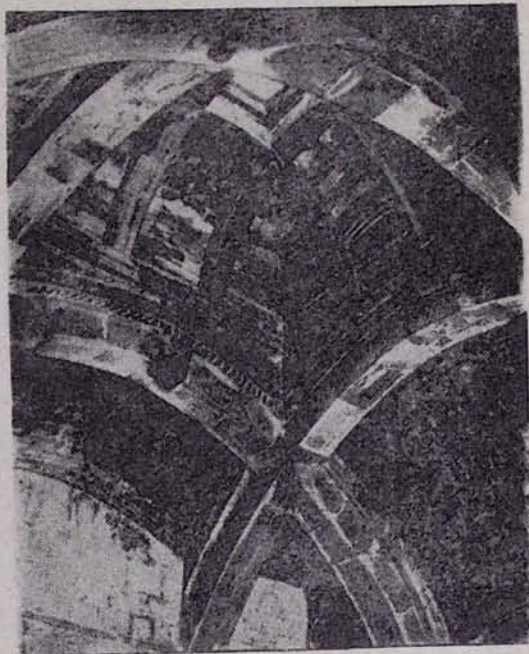
Այդ բառակուտի բացվածքի կողքերից նույն ձևով ձգվող զույգ խաչաձևվող կամարները կենտրոնում առաջացնում են համեմատաբար փոքր լուսանցք՝ երգիկի ձևով: Վերջինիս վրա որպես ծածկույթ կառուցված է փոքրիկ սլունազարդ գմբեթ:

Սյունների բները, խարիսխներն ու խոյակները ամբողջական խոշոր քարերից են՝ բները ընդհանուր առմամբ զլանաձև են, կազմված մի խումբ բարակ զլաններից՝ թվով 12 հատ: Դրանց համապատասխան մշակված են նաև խարիսխներն ու խոյակները: Կիսասյունների բները, խարիսխներն ու խոյակները նույնպես ամբողջական մեծ քարերից են՝ բները կիսազլանաձև, իսկ խարիսխներն ու խոյակները՝ տարբեր ձևերի: Ինչպես սյուների, այնպես էլ կիսասյունների խարիսխներն ու խոյակները զարդարված են զանազան ձևի քանդակներով:

Գավթի արևելյան անկյուններում, արտաբուստ կառուցված են երկհարկանի խորաններ, որոնց մուտքերը արևմտյան կողմից են և բացվում են գավթի մեջ: Բոլոր խորան-

ներն էլ արևելյան կողմից ունեն փոքրիկ սեղաններ վեմքերով և թաղակապ ծածկ: Դեպի վերի հարկի խորանները բարձրանում են ստորին հարկի խորանների պատերին կից ձգվող բազմաստիճան քարե սանդուղքներով:

Գլխավոր մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ մեծ քարով և շքեղազարդ պարակալով: Երկու, համեմատաբար փոքր մուտքեր էլ եղել են հարավային և հյուսիսային կողմերից՝ այդ կողմերի խաչքների կենտրոնական մասերից, որոնք այժմ շարված-փակված են: Երկու երկար ու

ԳԱՎԹԻ ՆԵՐՍԻ ԽԱՉԱԶԵՎՎՈՂ ԿԱՄԱՐՆԵՐԸ
ԵՎ ԳՄԲԵԹԸ ՆԵՐՍԻՑ

ԳԱՎԹԻ ԳԼԽԱՎՈՐ (ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ) ՄՈՒՏՔԸ

ներ, կամարակապ գագաթներով լուսամուտներ բացվում են արևմտյան պատից, մեկական նման լուսամուտներ էլ բացվում են հարավային և հյուսիսային խաչքների արևմտյան պատերից: Իսկ այդ խաչքների հյուսիսային և հարավային պատերի մեջ կան երկուական կամարակապ փոքրիկ բացվածքներ:

Այս գավթի ճանդիսացել է Կյուրիկյանների և Զաքարյանների երկրորդ գերեզմանատեղին՝ Սանահնից հետո: Այստեղ են թաղված նաև մի շարք հայ իշխանական տների բաղամթիվ անդամներ և շատ ուրիշներ:

Գավթի հյուսիսային խաչվելը, որը Մարիամ իշխանուհու կառուցած գավթի պահպանված մասն է, ամբողջապես պատկանում է Կյուրիկյաններին՝ որպես հանգրվատտեղի: Այստեղ են թաղված գավթը և այդ դամբարանը կառուցող հիշյալ Մարիամը, նրա մայրը՝ Թամար Թագուհին, հորաքույր Ռուսուգանը և իր քույրերը, որոնց գերեզմանները հարթ տապանաքարերով են և համապատասխան տապանագրությամբ: Այդ կողմի խաչվելի արևելյան պատի մեջ, հիշյալ գերեզմանների ուղղությամբ, ագուցված են երեք հատ նույնաձև մշակված և միևնույն մեծությամբ խաչքարեր՝ մի ընդհանուր շրջանակի մեջ առնված: Խաչքարերը զարդարված են բուսական քանդակներով, որոնք մշակված են շատ նուրբ ձևով: Դամբարանի կառուցման վերաբերյալ արձանագրությունը գտնվում է խաչվելի հյուսիսային պատի մեջ եղած մուտքի կամարի վրա, որը հետևյալն է.

«Ի թուին Հայոց ՈԼԴ (1185). Ես Մարիամ, դուստր Կիրիկե արքայի, մեծ յուսով շինեցի գտունս աղաթից ի վերայ հանգրվատարանի հարափութ. իմոյ Ռուսուգայ և մար իմոյ Թամարայ և ինձ Մարիամու, յառաջնորդութեան տեառն Բարսղի արքիեպիսկոպոսի, որ և աւարտեցաւ ի ձեռն սորին: Արդ՝ որք մտանէք ընդ դուռնս սորա և երկրպագէք սուրբ նշանիս, յիշեսցիք յաղաթս զմեզ և զգախնի թագաւորս մեր, որք հանգուցեալ են առ Մրցոյ Կաթողիկէիս՝ ի Յիսուս Քրիստոս»:

Գավթի հարավային խաչվելում է գտնվում Վասակի և իր դուստր Փիրթիքանի դամբարանը՝ մատուռի ձևով: Վերջինիս մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ փոքր քարով և կիսասյունավոր, գեղեցիկ պարակալով: Ննջեցյալների գերեզմանները գտնվում են մատուռի մուտքի առջևում՝ հարթ երես ունեցող տապանաքարերով և համապատասխան տապանագրությամբ: Վասակի գերեզմանի արևելյան ծայրին, մատուռ-դամբարանի արևմտյան պատի մեջ դրված է շքեղազարդ մի խաչքար բուսական ձևի քանդակներով: Դամբարանը կառուցել է տվել Վասակի որդի Դավիթը 1189 թվականին, որի վերաբերյալ արձանագրությունը գտնվում է մատուռ-դամբարանի մուտքի ճակատակալ քարի վրա, այս օրինակ.

«Ի թուին ՈԼԸ. Յառաջնորդութեան Տեառն Բարսղի, Ես Դավիթ, որդի Վասակայ, շինեցի զխորանն և զեկեղեցին ի վերայ հանգրվատարանի հար իմոյ Վասակայ և ի փութ

Փութութեանին: Արդ՝ աղաչեմ սուրբ եղբայրութիւնսդ զԱղուծացից շարաք արեւ և զկիրակէին իմ մարն Վանէնի՝ դստեր Կիրիկէի թագաւորին և իմ փութն Փութութեանայ երկու փառասունք և իմ հարն Վասակայ և յետ ինձ իմ փութն և մարն: Ով խափանէ մեր խղճիս պարտական է առաջի Աստուծոյ»:

Գավթի ներսում, Ս. Նշան եկեղեցու արևմտյան պատին կից, առանձին, խոշոր պատվանդանների վրա կանգնեցված են շորս գեղաքանդակ խաչքարեր՝ շինված կապտագույն բազալտ քարից, որոնցից երկուսը, համաձայն նրանց վրա փորագրված արձանագրությունների, պատկանում են Ատոմին և Մեսրոպին: Մյուս երկու խաչարձաններն արձանագրություն չունեն, ուստի պարզ չէ, թե նրանք որ ժամանակին են պատկանում, ովքեր են նրանց հեղինակները և ում հիշատակի համար են կանգնեցված: Մեջ ենք բերում Ատոմի և Մեսրոպի խաչարձանների արձանագրությունները.

«ՆՄԳ թուին (1004), ի հայրութեան Սիմեոնի, Ես Ատոմ վերակացու եկեղեցոյս կանգնեցի զխաչս՝ ինձ աղաթս արարէք»:

«Ի թիս ՆՄԵ (1006), ի թագաւորութեան Դարթի ինքնակալի և ի հայրութեան Յովսէփայ, Ես Մեսրոպ կանգնեցի գտուր նշանս յովսէփայ Հաղրատայ»:

Բացի վերը նշված դամբարաններից ու մահարձաններից, գավթի ամբողջ հատակը պատած է հարթ տապանաքար ունեցող գերեզմաններով, որոնց մի մասն ունեն տապանագրություններ, որոնք հետևյալներն են. «Աբաս Թագաւոր», «Կիրիկե Թագաւոր», «Սմբատ Թագաւոր», «Գրիգոր ամիրա», «Քուրթ ամիրա», «Զաքարէի և Իւանէի քուեր որդին» Յովհաննէս եպիսկոպոս տեղոյս», «Սեւադա», «Սենեքերիմ», «Զաքարէի և Իւանէի քոյրն է Դավին», «Նէգափ», «Հասան», «Սասնայ», «Տաւադ», «Վանանէ», «Դաւիթ», «Նանա», «Այս է հանգիստ աթաթէկ Սաղուհի», «Համդ», «Վասակ», «Սմբատ», «Տէր Գրիգորէս», «Փիրիկոս հայրապետ Առնջեցի», «Թայիկ», «Վալթիլ», «Նուսթի», «Դուր», «Սմբատ որդի Ուքանա», «Տէր Գրիգորէսի եղբայրն», «Այս է հանգիստ Մաթունին», «Միթուսան», «Սմբատ որդի Գաբրանիէի», «Այս է տապան Մինաս վարդապետին թվ. ՌՃ (1651)»:

Գավթի շենքը ամբողջովին կառուցված է կապտագույն բազալտի մաքուր տաշած մեծ քարերով, կրաշաղախով մածուցված: Առաստաղը պատած է աղյուսաձև կարմրագույն մանր քարերով. տանիքը պատած է

նույն կարմրագույն ամուր քարի սալաքարերով: Նկատվում են մի շարք վերանորոգումների հետքեր:

3. Ս. Գրիգոր եկեղեցի.— Իր կառուցման ձևով բոլորովին յուրահատուկ ճարտարապետական այդ հուշարձանը գտնվում է Գավթի հարավային կողմում: Արևմտյան պատի մեջ բացված լուսամուտի վրա փորագրված կարճ արձանագրությունը հավաստում է, որ եկեղեցին կառուցված է 1005 թվականին: Սկզբնական կառուցումը եղել է բազիլիկ

րաններ, որից շենքի հատակագիծը ներսից ստացել է խաչաձև տեսք՝ ուղղանկյուն խաչթևերով: Միաժամանակ այդ խորանների կառուցումով ծածկվել են այդ կողմի որմասյունները: Նոր ավելացրած խորանների մուտքերը բացվում են եկեղեցու արևմտյան խաչթևի մեջ՝ իրար դիմաց. վերջիններս արևելյան կողմից ունեն կիսակլոր փոքրիկ արսիղներ և դրանց մեջ բացվող մեկական շատ փոքր պատուհաններ:

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (ԱՌԱՋԻՆ ՊԼԱՆՈՒՄ)

ձևի, այսինքն ունեցել է երկարաձիգ ուղղանկյուն հատակագիծ և թաղակապ ծածկ: Կողերի պատերից ձգվող երկուական որմասյունները միանալով կամարներով, գոտկում են ծածկը, այդ որմասյունների խորիսխներն ու խոյակները պատած են զարդաքանդակներով: Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր արսիղ՝ բարձր բեմով, որի երկու կողքերին կան մի-մի խորան, որոնց մուտքերը բացվում են դեպի արևմուտք՝ եկեղեցու մեջ:

Հետագայում եկեղեցու արևմտյան անկյուններում ավելացրել են երկհարկանի խո-

Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է՝ ճակատակալ քարով և շրջանակով: Շրջանակի կողերը գլանաձև բնիկ ունեցող կիսասյունների ձևով են, որոնց միացնող կամարը եղբրում է մուտքի ճակատակալ քարը: Վերջինիս զազաթը վեղարաձև է, ուր քանդակված է մի մեծ վարդ: Մեկական երկար ու նեղ, կամարակապ փոքր լուսամուտներ բացվում են արևելյան և արևմտյան պատերի կենտրոնական մասերից: Լուսամուտներից վերև, պատերի՝ քիվերի միացումից առաջացած վեղարաձև մասի վրա քանդակված են մեկական մեծ վարդաքանդակներ:

Եկեղեցին վերանորոգվել է 1211 թվականին, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է հուշարձանի արևմտյան պատի վրա, արտաքուստ, լուսամուտից վերև փորագրված հետևյալ արձանագրությունը.

«Ի բուին ՈԿ. նորոգեցաւ եկեղեցիս ձեռամբ Տէր Յովհաննիսի եւ միաբան եղբարձս, ի շէնցէք ի Քրիստոս»:

Եկեղեցու ամբողջ շէնքը կառուցված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով մածուցված, սալահատակված է, տանիքը պատած է սալաքարերով:

4. Առաջին կամ արևմտյան կողմի սրահ. — Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային կողմում, նրա և Համազասպ կողմով ժամատան արանքում, եկեղեցու այդ կողմի պատի ամբողջ երկարությամբ՝ արևմուտքից արևելք ձգվում է մի սրահ, որին շատերը պողոտաձև գավիթ են կոչում: Սրահում եղած Ամենափրկիչ խաչարձանի վրա փորագրված մի արձանագրության համաձայն, որը մեջ բերինք վերևում՝ գավթի նկարագրության մեջ, սրահը կառուցել է վանքի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոս Խաչենացին ԺԳ դարում:

Սրահի ներսում, Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա փորագրված արձանագրություններից էլ, որը մեջ ենք բերում ստորև, խմացվում է, որ սրահի կառուցմանը իր միջոցներով մասնակցում է Մխիթար քահանայն, ահա այդ արձանագրությունը.

«Ի բուին ԶԺԶ (1267). շնորհիւն Աստուծոյ եւ Մխիթար քահանայ, որդի Աշինիւն, սնուցած Տէր Յովանիսի, ետու գարդիւնս ի շինութիւն սրահայալի՝ դրան Կաթողիկէիս. և մեք՝ Տէր Յովանէս, կամակցութեամբ եղբարցս, սանմանեցաք Բ. պատարագ Բայստուրին ի տանի... կատարիչքն արհնիւն յԱստուծոյ, ամէն»:

Սրահը հատուկ պատեր չունի. վերջիններիս փոխարեն՝ Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային և Համազասպ ժամատան հարավային պատերին կից ձգվում են կիսասյուներ, որոնք միանալով կամարներով, գոտկում են սրահի թաղակապ ծածկը. միաժամանակ այդ կիսասյուները միանում են նաև որմակամարներով, իրենց վրա կրելով ծածկի թաղի ծայրերը՝ Համազասպ ժամատան ու Ս. Նշան եկեղեցու համապատասխան պատերի վրա առաջացնելով շորսական տարբեր մեծությամբ կամարակապ խորշեր: Կի-

սասյուների բները, խարխիւներն ու խոյակները ամբողջական մեծ քարերից են՝ գծավոր զարդաքանդակներով:

Սրահը հատուկ մուտք չունի, այլ նրկու ծայրերից՝ արևմուտքից և արևելքից կամարակապ բացվածքներ են՝ սրահի ամբողջ լայնությամբ: Հետագայում այդ կամարակապ բացվածքները ներքևից կիսով չափ շարել են՝ պատրաստելով նաև փոքրիկ մուտքեր:

Սրահը հանդիսացել է որպես գերեզմանատեղի, որի մասին վկայում են սրահի ներսում եղած բազմաթիվ դամբարաններն ու գերեզմանաքարերը: Սրահի հարավ-արևմելյան անկյունում են գտնվում Սյունյաց Պաժած իշխանի և իր կնոջ՝ Դուդայի դամբարանները, որոնց գերեզմանները հարթ տապանաքարերով գտնվում են դամբարանների մուտքերի առջևում և ունեն հետևյալ տապանագրությունները.

«Այս է հանգիստ բարեպաշտ իշխանին Պաժածին՝ որդւոյ Լիպարտի»:

«Այս է հանգիստ Դուդայ տիկնոջ, յազգէ Մամիկոնեանց»:

Երկու դամբարաններն էլ սովորական մատուռի ձևով են, փոքր, թաղակապ ծածկով, իրարից բաժանվում են միջնորմով. արևելյան կողմից ունեն կիսակլոր փոքրիկ արսիղներ՝ համաչափ բեմերով: Երկուսի մուտքերն էլ արևմտյան կողմից են՝ շատ փոքր: Կառուցված են կապտագույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով, կրաշաղախով մածուցված: Թե՛ սրահի և թե՛ դամբարանների տանիքները պատած են կարմրագույն սալաքարերով:

Դամբարանների արևմտյան պատերի վրա, մուտքերի արանքում փորագրված մի այլ արձանագրության համաձայն, Պաժած և Դուդա ամուսինները Հաղբատ են եկել 1273 թվականին և միաբանել վանքին, ուստի նրանց մահը պետք է տեղի ունեցած լինի 1273 թվականից հետո:

Սրահի ամբողջ հատակը պատած է հարթ տապանաքարեր ունեցող գերեզմաններով, որոնցից հայտնի են, ըստ տապանագրության.

«Այս է հանգիստ Տէր Յովհաննիսի. ԲՎ. ՊԻԴ (1375):»

«Աբլհասան»:

(Շարունակելի)